

'KÜRESEL FABRİKANIN' DOĞUŞU VE YÜKSELİŞİ

Dr.Metin Özuğurlu ₁
Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi

Küresel Fabrikanın Kuramsal Dayanakları

Küresel Fabrikanın Yeni İşçileri

'Küresel Fabrika' Rejimi

Küresel Fabrika ya da Sermayenin Ütopyasındaki Yüzer Ada

Yeni-liberalizm, iki kurumun yıldızını parlattı: Borsa merkezleri ve 'küresel fabrikalar'. İlki, küresel finans hareketlerinin sinir uçlarını, ikincisi ise küresel meta zincirlerinin hangarlarını oluşturdu.

'Küresel fabrika', dar tanımıyla, dünya pazarları için üretim yapılan; 'ihracat işlem bölgeleri', 'sınır-boyu üretim bölgeleri', 'serbest üretim bölgeleri' vb. terimlerle de adlandırılan üretim yerlerini ifade etmektedir. Üretim örgütlenmesinin dünya pazarlarına dönük olması 'küresel fabrika' tanımı için gerekli olmakla birlikte yeterli değildir; bu etkinliğin, girift taşeronluk ilişki ağlarına yaslanan 'küresel meta zincirleri' içinde gerçekleşiyor olması da gerekir. Dolayısıyla, 'küresel fabrika' ile tanımlanan üretim bölgesi, ulusal devletin egemenlik sınırları içinde "kuralsızlaştırılmış" bir toplumsal mekânı –ki buna 'serbest bölge' de denmektedir- ön gerektirir. Görüldüğü gibi, 'küresel fabrika' oluşumu, mal ve hizmet üretiminin yönelimiyle sınırlı olmayıp, uluslararası iş bölümünden ulus-devletin yeniden yapılanmasına uzanan geniş bir bağlama sahiptir.

1970'lerle birlikte filizlenmeye başlayan küresel fabrikaların şekillenmesinde iki temel aktörün varlığı dikkat çekicidir: Bunlardan ilki, piyasa ve ihracata yönelik üretim stratejisini dünya ekonomisine yerleştiren Dünya Bankası ve IMF'dir. Diğeri ise küresel mal ve ticaret ağını devlet düzenlemelerinin ötesine geçirerek kuran çokuluslu tekellerdir. Akademik çalışmalarda son 10-15 yıldır yaygın olarak kullanılmaya başlanan 'küresel fabrika' kavramı, kuramsal dayanaklarını büyük ölçüde Fröbel ve arkadaşları tarafından geliştirilen Uluslararası Yeni İşbölümü kuramı ile Wallerstein tarafından ortaya atılan ve Gereffi tarafından geliştirilen Küresel Meta Zincirleri kuramından' almaktadır. Bu çalışmada, öncelikle küresel fabrika kavramının kuramsal temelleri ortaya konacak, ardından dünya nüfusunda gözlenen işçileşme eğilimine dikkat çekilecektir. Üçüncü bölümde küresel fabrika rejiminin yapı ve mekanizmalarına bakılarak, onun olgusal çehresi ortaya konacaktır. Ülkemiz kaotik bir tarzda da olsa küresel fabrika oluşumun mekânlarından biri haline gelmiştir. MAI, GATT, GATS gibi anlaşmalarla da bu oluşum daha sistemli bir hale getirilerek garanti altına alınmak istenmektedir.

1. Küresel Fabrikanın Kuramsal Dayanakları 🌐

Fröbel ve arkadaşları (1980), 1970'lerin sonlarında kaleme aldıkları kapsamlı çalışmada üç kritik tespit ileri sürmüşlerdir. Buna göre: (a) İlk olarak, potansiyel işgücü rezervi dünya ölçeğinde gelişmiş ve dünya çapında bir yedek sanayi ordusu oluşmuştur. Tarımda sinai yatırımların ivme kazanmasıyla kırsal alanlardan kentlere yığınlar halinde göç eden Asya, Afrika ve Latin Amerika emekçilerinin yerleştiği varoşlar, 'özgür' ücretli işgücü depoları haline gelmiştir. Dünya yedek sanayi ordusunun sergilediği temel özelliklere gelince; öncelikle, bu işgücünün maliyeti sanayileşmiş geleneksel kapitalist ülkelerdeki işgücüne kıyasla daha düşüktür; ikame edici mekanizmaların varlığı sayesinde, ücretler sadece "emeğin fiili istihdam dönemindeki acil günlük yeniden üretim maliyetini" kapsar. İkinci olarak, bu emek rezervine sahip olan "düşük ücretli ülkelerde" çalışma süreleri, geleneksel sanayileşmiş ülkelere kıyasla kural olarak daha uzundur. Vardiyalı çalışma, gece ve pazar mesailerini son derece yaygındır ve bu yolla sabit sermayenin 'optimum' kullanımı söz konusu olabilmektedir. Üçüncü olarak, bu ülkelerdeki emek verimliliği, mukayese edilebilir süreçler açısından gelişmiş ülke düzeyine genelde benzer oranlardadır. Dördüncü olarak, işgücünün giriş-çıkışları firma tercihlerine bağlı olarak gerçekleşebilmekte, yoğun emek istihdamı ile istihdamda hızla indirime gidebilme olanakları bir arada varolabilmektedir. Son olarak, geniş yedek sanayi ordusunun varlığı, spesifik amaçlara son derece uygun bir işgücünün (örneğin genç kadın işgücü) 'optimal' seçimini mümkün kılabilir.

(b) İkinci temel değişim alanı, emek süreçleridir. Buna göre; üretimin teknolojik tabanında ve örgütlenmesinde meydana gelen gelişmeler son derece karmaşık iş süreçlerini basit birimlere dönüştürmüş ve böylece vasıfsız işgücünün istihdam edilebilmesi kısa bir zaman diliminde verilecek basit bir eğitimle mümkün hale gelmiştir. Bu yolla, yüksek ücret alan vasıflı işgücünü, düşük ücretli vasıfsız ya da yarı-vasıflı işgücü ikame etmiştir. İmalat sanayiinde işin yüksek düzeylerdeki parçalanması, emek sürecinin tasarım ve kontrolüne ilişkin bilgi tekelinin

sermayenin elinde toplanmasına yol açmış ve böylece işçiler üretim sürecinin birer hizmetkarı konumuna düşürülmüşlerdir. Vasıflı emeğin maksimum düzeyde yerinden edilerek emek maliyetlerinin düşürülmesi prensibi, dünya çapında işlerliktedir.

(c) Uluslararası işbölümünde 1960'lerden başlayarak yaşanan temel değişimin üçüncü boyutu, sınai yerleşmeler ve firma yönetimlerinin coğrafi uzaklıklardan bağımsız hale gelişleriyle ilgilidir. Bunu mümkün kılan etken, ulaşım ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler olmuştur 3.

Uluslararası Yeni İşbölümü kuramcıları, yukarıda belirtilen üç unsurun kendi tekil gelişimlerini büyük ölçüde tamamlayarak birleşik bir set oluşturduklarını belirtirler. Uluslararası işbölümünde köklü ve niteliksel bir dönüşüm ancak bu sayede mümkün olabilmiş ve "kapitalizm tarihinde ilk kez, gelişmekte olan ülkelerdeki sanayi üretim bölgeleri, imalat sanayiinin entegre ya da parça üretimi için kârlı ve dünya piyasalarıyla rekabet edebilir yerleri haline gelmiştir" (Fröbel et al, 1980:45).

Fröbel ve arkadaşlarının Alman tekstil ve giyim sanayii üzerine yaptıkları kapsamlı gözlemler, bu kurama olgusal dayanak teşkil etmiştir. Yapılan gözlemler arasında dikkat çekici olanları şöyle özetlenebilir: Geleneksel işbölümünün tersine, 1967'den itibaren Almanya'dan "düşük ücretli azgelişmiş ülkelere" tekstil teknolojisinin yanı sıra, ham madde (sentetik iplik) ya da yarı mamul tekstil ve giyim ürünleri ihraç edilirken, bu ülkelerden nihai tekstil ve giyim ürünleri ithal edilmeye başlanmıştır. Alman firmaları ithalat ve ihracatın bu örgüsünü taşıronluğa dayalı bir ilişki biçimde örgütlemiş; bu süreç 10 yıllık bir zaman diliminde Almanya'da tekstil sektöründeki istihdam oranlarının göreceli ve mutlak anlamda gerilemesine ve işsizliğin yapılaşmasına zemin hazırlarken, çevre ülkelerdeki sanayileşme, 'ihracat yönelimli sanayi siteleri' ile sınırlı kalarak (şimdilik) kompleks bir sanayileşmeye yol açmamıştır.

Fröbel ve arkadaşlarının gelişmekte olan ölkelerde uygulamaya konan ihracata yönelik sanayileşmeye ilişkin yorumları, 'serbest üretim sitesi' ve 'dünya pazarı fabrikası' kavramları üzerinde temellenmiştir. Tanım gereği fabrika, sınai işgücünün istihdam edildiği yerlerdir. Bu çerçevede, Fröbel ve arkadaşları (1980:302), sınai işgücünün dünya pazarına üretim yapmak amacıyla istihdam edilmesiyle ortaya çıkan yeni türdeki fabrikaya, 'dünya pazarı fabrikası' adını vermişlerdir: "Dünya pazarı fabrikası kavramı... imalat üretiminin ulus ötesi örgütlenmesi çerçevesinde uygun işgücünün kullanılması amacıyla oluşturulan yerleri ifade etmektedir". Fröbel ve arkadaşlarının 'dünya pazarı fabrikası' nitelemesi, 1990'lardan itibaren literatürde 'küresel fabrika' terimiyle popülerleşti ve yaygın olarak kullanılmaya başlandı.

Tanımdan da anlaşılacağı gibi, Fröbel ve arkadaşları için yeni işbölümüne uygun üretim bölgesini ayırt eden unsur, buradaki sınai işgücünün dünya pazarları için istihdam edilip edilmediğidir. Bir başka ifadeyle, 'dünya pazarı fabrikasından' söz edebilmek için, bir üretim faaliyetinin 'ihracat işlemleri bölgesi', 'serbest ticaret bölgesi' gibi adlandırmalarla yaygınlık kazanan üretim mekânları içinde gerçekteşmesi gerekmez; önemli olan ihracat yönelimli bir üretim örgütlenmesi ve istihdam stratejisinin var olup olmadığıdır. Bununla birlikte, serbest üretim bölgelerinin yaşam alanlarından izole bir biçimdeki mimari-toplumsal özelliği, uygulanan mevzuatın emek aleyhtarı niteliği ve daha önemlisi mevcut yatırımların çoğunlukla yabancı sermaye patentli olması gibi özellikler, Fröbel ve arkadaşları tarafından ihmal edilmemiş, irdelenmiştir; ancak gerek mekânın ve gerekse üretimin örgütlenmesinde bunların hiçbirinin belirleyici olmadığı vurgulanmıştır. Uluslararası yeni işbölümüne uygun bir mekân ve üretim örgütlenmesinin iki temel özelliğinden ilki sınai istihdamının dünya pazarları için üretim amacıyla yapılması, ikincisi ise üretim yapısının sınai işgücünün ucuz niteliğini temel alıyor olmasıdır.

Gelişmekte olan ölkelerde sınai işgücünün dünya pazarlarına dönük üretim amacıyla istihdam edilmeleri 1960'ların ortalarında başlamış ve anlamlı bir orana 1970'lerin ortalarında ulaşabilmemiştir. Bu olgu az sayıdaki

gelişmekte olan ülke ile sınırlı olmayıp dünya çapındaki bir olgu halini almıştır ve yaygınlaşma eğilimi göstermektedir. Nitekim, Fröbel ve arkadaşlarının 1975 yılı hesaplamalarına göre Asya, Afrika ve Latin Amerika'da toplam 25 ülkede 79 adet "serbest üretim bölgesi" varken, 1995'e gelindiğinde bu sayı 200'e ulaşmıştır. Ayrıca, yazarların 'dünya pazarı fabrikalarında' istihdam edilen işgücü için 1975 yılı itibarıyla verdikleri sayı 725 bin iken, 1990'ların sonlarında bunun 4 milyonu aştığı tahmin edilmektedir (Dicken, 1998:131) 4.

'Küresel meta zinciri' kavramını ilk olarak Wallerstein (1984) formüle etmiş, Gereffi'nin elinde ise gelişkin bir kuram olarak geniş bir etki alanı bulmuştur. Gereffi'nin (1994:14) meta zincirleri kuramı, dünya ekonomisinin yapısı (makro düzey) ile ulusal kalkınma stratejilerini (mezo düzey) ilişkilendirerek, yerli ve uluslararası taşeronluk ağının sosyal ve siyasal bağlantıları (mikro düzey) üzerinde yoğunlaşmıştır.

Bu genel yaklaşım içinde Gereffi (1994), ilki tüccar, ikincisi üretici yönlendirmeli 5 olmak üzere iki farklı meta zinciri tiplemesi geliştirmiştir. Tüccar yönlendirmeli meta zincirinin merkez ve çevredeki aktörleri arasında, merkezdeki büyük tüccarlar, pazarlama şirketleri ve marka tacirleri ile çevredeki bağımsız fabrika sahipleri yer alırlar. Merkezdeki aktörlerin en temel rolü, birbirinden farklı ihracatçı ülkeleri ademi-merkezi bir üretim ağı içinde birleştirmektir. Bu ağ içinde, araştırma-geliştirme, ürün tasarımı, satış, pazarlama ve finans hizmetleri merkez aktörlerin bünyesinde yürütülür. Çevredeki bağımsız fabrika sahipleri ise üretimin geri bağlantıları ile emek sürecinin denetim ve örgütlenmesinden sorumludur. Bu işletmelerde, emek yoğun bir üretimle tüketim malları imalatı gerçekleştirilir. Özetle, tüccar yönlendirmeli meta zinciri, rekabetçi ve ademi-merkezi bir küresel fabrika sistemini ifade eder. Burada emek yoğun bir üretimle tüketim malları imalatı, ticareti ve pazarlaması söz

konusudur. Merkez aktörlerin kârı, araştırma-geliştirme, tasarım, pazarlama ve finans hizmetlerinin etkin bir biçimde birleştirilmesinden gelir.

Öte yandan, üretici yönlendirmeli meta zincirinde, üretim, ticaret ve pazarlama işlemleri merkezdeki üretici firmanın bünyesinde yürütülür; üretimin belirli aşamaları parçalanarak taşeronluk ya da ortaklıklarla kurulan ilişki ağı ile yeniden firma bünyesinde birleştirilir. Bu türdeki meta zincirinde, üretilen ve dolaşıma sokulan mallar, otomobil, bilgisayar gibi katma-değeri yüksek mallardır. Bu ilişki ağı içinde merkez firmanın kârı, üretim ölçeği, miktarı ve üretimde kullanılan teknolojinin sağladığı avantajlardan gelir.

Küresel fabrika konusunda dikkate değer görüşler ortaya atan bir diğer isim, De Angelis'dir(2000). De Angelis, 'küresel fabrika' terimini bir metafor olarak değil, küresel üretimin düzenlenmesi ve rasyonelleştirilmesi stratejisi anlamında kullandığını belirtmiştir. Bu çerçevede, ticari liberalizasyon stratejisini küresel-toplumsal fabrikanın inşa stratejisinin bir parçası olarak görmek gerektiğini vurgulamıştır. Tüm diğer fabrikalar gibi küresel fabrikanın da birbiriyle ilişkili iki temel boyutu vardır: Emek etkinliği oluşturarak üretim akışını düzenlemek ve çatışmalı toplumsal ilişkileri disipline etmek. Dolayısıyla küresel fabrika bir iktidar ilişkisi alanıdır. Çokuluslu sermayenin taşeron ilişkileri yoluyla dışsallaştırdığı "risklerin" odağında sınıflar mücadelesi yer alır (De Angelis, 2000); çokuluslu şirketlerin (ÇUŞ) dışsallaştırdığı riskler, taşeron firmalar tarafından içselleştirilir; taşeron firmanın riskleri içselleştirebilmesi ise üretimdeki her türlü değişikliği emebilecek 'esneklikteki' bir işgücü istihdamını gerekli kılmaktadır. İşgücü piyasasının yapısı, ücretler, çalışma koşulları gibi başlıklar burada devreye girmektedir. 'Esnek' işgücü piyasasının kurumsallaşması, kamu harcamalarının riskleri içselleştirmeye dönük yönetimi ve mevcut toplumsal zenginliğe piyasa dışı yollarla el konulması gibi politikalar; kısacası, kurasızlaştırma ve özelleştirme

uygulamaları işte bu yüzden ÇUŞ'ların kârlılık stratejilerinin köşe taşı oluşturun. De Angelis ile Gereffi arasındaki farklılık son derece nettir: Gereffi için 'tüccar yönlendirmeli' meta zincirinde ÇUŞ'ların kârı, araştırma-geliştirme, tasarım, pazarlama ve finans hizmetlerinin etkin bir biçimde birleştirilmesi ile ilgili iken, De Angelis yeni-liberal strateji ile ÇUŞ'lar arasındaki birbirinden beslenen ilişkiye vurgu yapmaktadır.

Küresel fabrika terimini, "dünya kapitalist sisteminin süre giden eşitsiz ve birleşik gelişiminin çağdaş bir ifadesi" olarak gören Blim (1992), küresel fabrikanın kuruluşu ve işleyişine yönelik olgusal önermeler formüle etmiştir. Bunlar arasında, küresel fabrikanın, küçük meta üretiminin yerel ya da bölgesel etkinlik ağlarına yoğun bir biçimde dahil olduğu, üretim süreçlerinin ise son derece esnek ve ilişki ağlarıyla örülü bulunduğu yolundaki önermeleri dikkat çekicidir. Blim'e göre, uluslararası mal piyasası, üretim sistemi ve emek arasında oluşan üst düzeydeki "akışkanlığa sahip karşılıklı etkileşim", küresel fabrikanın ayırt edici yanını oluşturur. "İhracat işlem bölgeleri" küresel fabrikaların ana üsleridir; dünya çapında hızla yayılan bu bölgeler tekstil, giyim ve elektronikte uzmanlaşmış gözükmeaktadır. Kapitalistler emek sürecinin kontrolünde etnik ve cinsiyete dayalı eşitsizlikleri de sömürürken, devlet politikaları ve iktidar erki küresel fabrikaların yoğunlaşmasında en kritik aktör olarak belirir. Blim (2000:8) "Dünya bir küresel fabrika oluyor; dünyanın bir çok bölgesindeki hemen her toprak parçasında kapitalist dünya piyasası için sınai üretim yapılıyor. Küresel fabrikanın yükselişini sadece sanayileşmenin dünya çapındaki yayılışı göstermiyor, aynı zamanda kapitalist dünya piyasası için yeni işçi nüfusunun irili ufaklı fabrikalara geniş oranda çekilmesi de gösteriyor." demektedir.

Buraya kadar, 'küresel fabrika' teriminin kuramsal temellerine açıklık getirmeye çalıştım. Burada değindiğim yaklaşımların birbirleriyle rekabet halinde olsalar da, 'küresel fabrikayı' anlamamız bakımından farklı boyutlarda katkı sundukları düşünülebilir. Dünyamızın bir 'küresel

fabrikaya' dönüşüyor olması, işçileşme süreçlerinde ve işgücü piyasaların da yeni dinamiklerin harekete geçmiş olması anlamına gelecektir.

2. Küresel Fabrikanın Yeni İşçileri

1950'den günümüze değin, işgücünün hem mutlak hem de nispi gelişim eğrisi, 1970'lerle birlikte dünya çapında yeni bir proleterleşme dalgasının yaşandığına işaret etmektedir. Son elli yıllık zaman diliminde kadın nüfusun içinde %35'den %40'a çıkan işgücünü katılma oranı, proleterleşen nüfusun özellikleri hakkında da ipuçları sunmaktadır. Bu ihtiyatlı tespit, yine de proleterleşmenin sadece demografik boyutuyla ilgilidir; dolayısıyla 'küresel fabrika' oluşumuyla bağ kurulabilmesi için işgücünün sektörel dağılımına da göz atmak gerekecektir. Dünya işgücü içinde, 1950'den sonraki 40 yıl içinde tarımsal işgücü 20 puan kadar gerilerken, hizmetler ikiye katlanmış, sınai işgücü ise 1950'den sonraki ilk yirmi yıl içinde bir sıçrama gerçekleştirerek %15'lerden %19'lara çıkmış, takip eden iki on yılda da %20 civarına yerleşmiştir. Bu verilere bakıldığında, sınai işgücünün esas olarak ithal ikameci evrede (1950-1970 arasında) sıçrama yaptığı, 'küresel fabrikaların' yaygınlaştığı dönemde ise yavaşlayarak arttığı ve hatta 1990'a gelindiğinde küçük oranda da olsa gerilediği şeklinde yorumlar yapılabilir. Bu noktada, 'küresel fabrika' oluşumunun teorik dayanaklarından olan "uluslararası yeni işbölümü" tezine müracaat etmek gerekecektir. Aşağıdaki Çizelge-1 bu konuda fikir vericidir.

Çizelge-1: Dünya işgücünün kıtalara göre sektörel dağılımı:1950-1990															
T: Tarım S: Sanayi H: Hizmetler															
Yıllar	Asya			Afrika			Latin Amerika			Kuzey Amerika			Avrupa		
	(%)			(%)			(%)			(%)			(%)		
	T	S	H	T	S	H	T	S	H	T	S	H	T	S	H
1950	81.6	7.3	11.2	82.8	6.2	11.0	54.2	19.2	26.6	12.9	36.7	50.5	39.6	32.0	28.4
1960	75.7	9.7	14.6	79.6	7.5	12.9	49.0	20.5	30.5	7.2	36.4	56.4	31.0	36.5	32.5
1970	70.5	12.6	16.9	75.8	8.9	15.3	42.0	22.2	35.8	4.6	32.3	63.0	21.1	40.6	38.3

1980	65.9	15.1	19.1	68.7	10.3	21.0	34.2	24.8	41.0	3.8	31.4	64.8	15.9	39.8	44.4
1990	61.8	16.9	21.3	62.8	11.1	26.1	25.4	23.6	51.0	2.9	25.9	71.2	12.2	36.2	51.6

Kaynak: ILO (1997) "Economically Active Population:1950-2010", Working Paper, Vol.V., No.96-5

Çizelge-1'e bakıldığında, Asya ve Afrika'nın tarımsal işgücü oranının 1950-1990 arasında %80'lerden %60'lara gerilediği, sanayi ve hizmetlerde ise aynı oranların ikiye katlandığı görülecektir. Özellikle Asya'da sanayi işgücünün sıçrama yaptığı dönemler, Fröbel ve arkadaşlarının yeni işbölümü analizinde dikkat çektiği dönemlerle örtüşmektedir. 1950'lerde işgücünün sektörel dağılımları itibariyle gelişmiş merkezlerle çevre ülkelerin arasında bir yerde duran Latin Amerika'da ise anılan dönem içinde tarımsal işgücü nispi olarak yarı yarıya azalırken (%54.2'den %25.4'e gerilerken) aynı oran hizmetlerde iki katına çıkmış, sınai işgücü oranı ise 1950'de yakaladığı %19'luk seviyeyi -ki bu oran o tarihte Asya ve Afrika'daki sınai işgücü oranlarının yaklaşık üç katıdır- izleyen 40 yıl içinde %24'e taşıyabilmiştir. Yeni işbölümü tezi açısından işgücü kompozisyonunun metropol ülkelerde izlediği seyir de fikir vericidir. Bu açıdan bakıldığında en dikkat çekici kıta Kuzey Amerika'dır; bu kıtada, 1990'a gelindiğinde, tarım ve sanayii işgücü 1950'deki seviyelerinin yaklaşık on puan kadar altına inerken (tarımsal işgücü %13'den %3'e; sınai işgücü %37'den %26'ya gerilemiştir), hizmetlerdeki işgücü %71 gibi olağanüstü bir düzeye çıkmıştır. Yaşlı Avrupa kıtasında işgücünün 1990'daki sektörel dağılımı, Kuzey Amerika'nın 1950'de sahip olduğu dağılıma oldukça benzemektedir. Avrupa'da 1950'de %32 olan sınai işgücü 1970'de %40'a kadar tırmanmış, izleyen yıllarda ise yine Fröbel ve arkadaşlarının tezlerini destekler biçimde, tedrici bir inişe geçmiştir. Yukarıdaki çizelgeye bir bütün olarak bakıldığında, 'küresel fabrika' kavramlaştırmasının yaslandığı kuramsal önermeleri sembolize eden iki kıtadan söz edilebilir: Bunlar, merkez için Kuzey Amerika, çevre için ise Asya kıtasıdır 6.

Dünya kapitalist sisteminin finanslaşmasının 1990'larda ivme kazanmış olması ve birbirini takip eden 'küresel krizler' çalışabilir nüfusun işgücü

piyahasına artan oranlarda katılmasını da kısmen geriletmiş gözükmehtedir. Eğer 1998 işgücüne katılım oranları bir istisnanın değil de belli bir eğilimin göstergesi ise, 1970'lerle birlikte ivme kazanan ve 1980'li yıllarda çeperini genişleterek devam eden proleterleşme sürecinin 20. yüzyılın sonunda hız keştiği söylenebilir. ILO'nun 1996 yılı hesaplarına göre dünyada bir milyara yakın insan işsiz ya da istihdam dışıdır. Öyle ki, gelişmiş sanayi ülkelerinde bile %10'ların üzerinde seyreden kronik bir işsizlik ve yaklaşık 34 milyon işsiz bulunmaktadır (Moody, 1998:41). Başka bir çok araştırmanın da işaret ettiği gibi, istihdam krizi, 1980'lerde başlayıp 1990'larda hızlanan bir dünya deneyimi halini almıştır.

Özetle kapitalizmin 1970'lerden itibaren ikinci bir hamleyle giriştiği genişlemeci yayılışı, çalışabilir nüfusu artan oranlarda işgücü piyasasına çekmiştir; ancak, bunun düz bir gelişme çizgisi izlemeyeceği anlaşılmaktadır; bu sürecin 'tersine-proleterleşme' eğilimlerine de açık olduğu görölmektedir. Bu noktada, işgücü piyasalarına çekilen ve işgücü piyasalarının akışkan ve istikrarsız zemininde 'ihracata dönük üretim' disiplini altında yeniden ve yeniden örgütlenen emekçilerin 'küresel fabrika' oluşumu içinde yaşadıkları serüvenlere geçebiliriz. Tekstil sektörüne ağırlık vermek suretiyle 'küresel fabrikanın' nasıl şekillendiğine ve hangi mekanizmalarla işlediğine açıklık getirmeye çalışacağım. Bu amaçla, son yıllarda yaygınlaştığını söylediğim uluslararası literatüre başvuracak ve çeşitli ülke deneyimlerinden söz edeceğim.

3. 'Küresel Fabrika' Rejimi

Yeni liberal sermaye birikim stratejisi ile 'küresel fabrikaların' oluşumu arasında birbirini besleyen bir ilişkiden söz etmiştim. Bu zemin üzerinde, mal ve hizmet üretimindeki genişleme ile açık ya da gizli ticari faaliyetlerdeki artış, iç içe geçmiş süreçler olarak birlikte gelişmektedir. Küreselleşme döneminin ayırt edici yanı, kapitalist üretim ve ticaretin iç içe geçmiş olması; böylece ekonomiler arasında 'küresel' ölçekte,

UNCTAD'ın terimi ile "derin bir entegrasyonun" yaşanıyor olmasıdır. O halde, bir yanda, (a) mal ve hizmet üretiminin örgütleyici ilkesi olarak yalın üretim stratejisi, diğer yanda, (b) ticari faaliyetlerin örgütleyici ilkesi olarak, hareketli mukayeseli üstünlükler ve müdahalesiz piyasa stratejileri ve (c) her ikisi arasındaki bağlantıyı kurarak derinleştiren yeni-liberal sermaye birikim stratejisi, derinleşmiş yeni sömürgeci (ki ben buna kısaca 'yalın sömürgecilik' denebileceği düşüncesindeyim) üretim mekânları olarak 1970'lerden itibaren hızla gelişen 'küresel fabrikaların' da kurucu stratejileri şeklinde görülebilirler. Bu stratejilerin geliştirilmesi ve uygulanmasındaki temel aktörler ise, bilindiği gibi, IMF ve DB gibi ulus-ötesi örgütler ile çokuluslu şirketlerdir.

Çokuluslu şirketlerden söz ederken, emperyalist metropolde konumlanarak küresel düzeyde faaliyet gösteren yapılardan söz edildiği gerçeği, akılda tutulmalıdır. Petras'ın (2000) belirttiğine göre, en büyük 500 çokuluslu şirketin 244'ü (%48) Amerikalılara aitken, 173'ü (%35) Avrupalılara ve sadece 58'i (%12) Asyalılara aittir. Asya grubundaki 58 şirketin 46'sı Japonlara aittir. Sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi, kilit konumdaki belirli finans ve yatırım kurumlarınca yönlendirilmektedir. Amerika menşeli çokuluslu şirketler 1990'da dünya kârlarının %36'sını aldılar, 1997'de bu oran %44'e çıktı. (Petras, 2000). 1997'de patlak veren Asya krizinin ardından Güney Kore'li girişimcilere ait olan işletmeleri ele geçirmek için 50 milyar doların üzerinde para Amerika'dan bu ülkeye gitmiştir. Evet, yalın sömürge ekonomisi, geçmişten farklı olarak "paketlenmiş ulusal kutucuklar setinden" ibaret değildir (Dicken, 1998:68); sermayenin değerlenme süreci çokuluslu şirketlerin oluşturdukları ilişki ağları içinde ulusal sınırları aşındırarak gerçekleşmektedir; ancak, ilişkiler setinin akışkanlığı, bu ilişki ağları içindeki emperyalist metropollerin varlıklarını ne geçersiz ne de muğlak kılar. New York, Londra, Tokyo gibi kuzey ülke merkezlerinde konuşlanan

dev firmalar, kuralsızlaştırma ve özelleştirme dalgasının açtığı yoldan geçerek güney ülkeler üzerindeki denetimlerini hızla oluştururken, konuşlandıkları metropollerin emperyal karakterini zayıflattıkları düşünülmemelidir.

Küresel üretim zincirlerinin tesisinde Amerika emperyalizminin öncü rolü görmezden gelinmemelidir. Sözü edilen zincirde egemen biçim "Amerikan tipi" örgütlenmedir. Gereffi'nin kuramı, büyük ölçüde bu tipin bir çözümlemesi şeklinde değerlendirilebilir. Katma değeri düşük ürünlere yönelik olarak oluşturulan Amerikan tipi küresel meta zincirinin belli başlı özellikleri hakkında şunlar söylenebilir: Sistemin odağında büyük alıcı firmalar yer alır; bunlar pazar araştırması yaparak siparişlerini "fabrikasız imalatçılar" aracılığıyla verirler; ürün tasarımı, pazarlama ve ticaret gibi işlevleri de üstlenen marka-sahibi imalatçı "fabrikasız" firmalar, bu siparişleri küresel taşeron ilişki ağı içinde yer alan fabrikalar aracılığıyla yerine getirirler. Bu zincirin ortasında "fabrikası olmayan imalatçılar" yer alırlar; üretim sürecini çoğunlukla denizaşırı alıcı bürolar aracılığıyla örgütlerler. Bu süreçte emek 'esnek' bir girdidir; zira, imalatçı nerede ve kimle sözleşme yapmak isterse onunla yapar. Böylece imalatçı maliyetleri ve riskleri ana firmaya dışsallaştırılmış olur; zira, ücret, yardım, işçi sağlığı ve iş güvenliği gibi konulardaki sorumluluklar bağımsız taşeron firmaya aktarılmıştır. (Appelbaum, 1997:204).

Başta Amerikan kökenliler olmak üzere çokuluslu şirketleri Üçüncü Dünyaya yönelten en temel etken düşük ücrettir. 1992'de Women in the Global Factory başlığıyla yayımlanan ve "ihracat işlem bölgelerini" -küresel fabrikaları- "sömürge-tipi ekonomik düzen" (Fuentes, 1992:10) şeklinde niteleyen bir broşüre göre, Amerika'da bir işçinin saat ücreti 3-5 dolar arasında değişirken, Üçüncü Dünyada aynı işi yapan işçiler günde 3 ila 5 dolar arasında kazanmaktadırlar. Benzer eğilimi, her yıl 24 milyon İngiliz sterlini tutarında konfeksiyon malları ithal eden İngiltere'de de görmek mümkündür. İngiltere'de konfeksiyon pazarının %40'ını kontrolleri altında bulunduran yedi büyük mağaza zinciri, konfeksiyon ihtiyacı için düşük ücretlerin, uzun çalışma saatlerinin ve kötü çalışma koşullarının bir arada

bulunduğu Asya'ya yönelmişlerdir. (Green, 1998). Aşağıdaki çizelgede de izleneceği gibi, ücret seviyeleri konusunda merkez ülkeler ile çevre toplumsal formasyonlar arasında dramatik farklılıklar mevcuttur. Bu farklılığı dünya ölçeğinde görebilmek bakımından ILO'nın derlediği ve dokuma ile birlikte, konfeksiyon ve ayakkabı sanayi kollarını da kapsayan kıtalar arası ücret serilerine bakılabilir.

Çizelge-2.

Seçilmiş ülkeler için tekstil sektöründe saat ücretleri (1996 Bahar)

Ülke (1996)	Saat ücreti (İngiliz Sterlini)
Amerika	6.24
İngiltere	6.05
İtalya	6.01
Tunus	0.92
Tayland	0.79
Meksika	0.70
Türkiye	0.66
Filipinler	0.47
Bangladeş	0.28
Çin	0.24
Endonezya	0.23

Kaynak: Green, Duncan (1998:9)

Çizelge-2’de hemen dikkat çekeceği gibi, 1980-1995 yılları arasında Asya’da ortalama saat ücretleri başta tekstil olmak üzere kayda değer bir artış göstermiştir. İlk bakışta, bir önceki tabloyla çelişen bir sonuç varmış gibi algılanabilir; üstelik ücretlerdeki bu muazzam artışın, ‘küresel fabrika’ örgütlenmesinin düşük ücret önceliği ile geliştiği de söylenebilir.

Çizelge-3						
Tekstil, Konfeksiyon ve Ayakkabı Sektöründe Kıtalaraya göre ortalama saat ücreti (1995)						
Kıtalar	Tekstil		Konfeksiyon		Ayakkabı	
	Saat ücreti \$	1995/1980 Değişim %	Saat ücreti \$	1995/1980 Değişim %	Saat ücreti \$	1995/1980 Değişim %
Afrika	1.05	47.5	1.01	39.1	1.25	26.0
Amerika	5.86	75.5	5.2	94.2	3.15	21.6
Asya	3.66	227.8	3.6	161.6	3.81	21.6
Avrupa	9.25	172.7	6.5	136.3	8.29	139.8

Kaynak: ILO (2000:45) Labour practice in the footwear, leather, textiles and clothing industries, Geneva, Report.

Oysa, gerçek böyle değildir. Bilindiği gibi, Asya kıtası, son 30 yılda tekstil ve konfeksiyon üretiminde en büyük merkez haline gelmiştir. Bu süreç, üç dalga halinde yaşanmıştır: 1970’lerdeki ilk dalgada Asya

Kaplanları diye bilinen Güney Kore, Tayvan, Singapur ihracatçı merkezler olarak ön plana çıkmıştır. 1985-1990 arasında ise özellikle konfeksiyon üretimi radikal bir biçimde yer değiştirmiş, 'Asya Kaplanları' katma değeri yüksek mallarda uzmanlaşırken, dokuma ve konfeksiyon üretimi Filipinler, Malezya, Tayland ve Endonezya'da yoğunlaşmaya başlamıştır. 1990'larla birlikte ise coğrafi yer değiştirmede üçüncü bir dalga ortaya çıkmış ve üretim Bangladeş, Sri Lanka, Vietnam ve Pakistan gibi ülkelerde yoğunlaşmıştır. 1990'la birlikte Çin de büyük bir üretim bölgesi olarak ihracatçı ülkeler arasında baş sıraya yerleşmiştir 8. Çizelge-3'de gözlenen yüksek ücret artışlarının gerisinde, işçilerin örgütlü mücadeleleri ve bunun sonucunda elde ettikleri kazanımlar yer alır; bu faktör, sektörün Asya içindeki coğrafi yer değiştirmelerinin de başlıca nedenidir (UNCTAD, 1996).

Sektörün bir diğer özelliği küresel krizlere son derece duyarlı olmasıdır. Asya krizinin ardından üretim değeri Asya'da %10 kadar düşmüştür. 1980 sonrasında dokuma üretiminin (geçici) ana vatanı haline gelen Asya'nın 1997 krizinin ardından dünya toplam tekstil üretimindeki payı iki puan gerilemiştir (1995'de %43.6; 1998'de %41.6) (ILO, 2000). 1997 Asya krizinin Asyalı ülkeler üzerinde karmaşık etkilere yol açtığı söylenebilir. Krizin etkisiyle meydana gelen büyük çaplı devalüasyon, üretim maliyetini düşürerek ilk başta ülkelerin ihracat yeteneklerini olumlu yönde etkilemiştir; örneğin, Endonezya'da 1997 Temmuzunda 1.44 dolar olan günlük asgari ücret, yaşanan devalüasyonla birlikte 1998'in Ağustosunda 26 peniye kadar gerilemiştir. Bu, iki kilo piring fiyatıdır. Ancak bankacılık sistemindeki kriz ve siyasal istikrarın bozulmuş olması bu 'maliyet avantajına' rağmen sektörü krize sürüklemiş ve binlerce işçi işinden atılmıştır (Green, 1998). Bu ülkede Gap ve Docker markaları için giysi üreten bir fabrika işçisinin şu sözleri, emekçilerin yaşadıkları deneyimin 'küresel' muhtevasına ışık tutması bakımından anlamlıdır:

Her şey kötü gidiyor; ücretlerimizi zamanında ödemiyorlar. Fabrikadan 400 işçiyi çıkardılar. Fazla mesai vermiyorlar, günde 35 peni kazanıyorum. Tasarruf etmeyi bıraktık. Çocuğa süt yerine su veriyoruz; ara sıra yumurta aldığımız oluyor, ama et, asla. (Green, 1998:15).

Görüldüğü gibi, tekstil sektörü günümüzde artık bir 'küresel sektör' halini almıştır; küreseldir; çünkü, üretim faaliyetleri farklı düzenlemeler aracılığıyla dünya çapında örgütlenmektedir; ticari faaliyet, uluslararası rekabetin taşıdığı özellikler ve küresel şirketlerin coğrafi üretim yerlerine dönük stratejileri tarafından yoğun olarak belirlenmektedir. 1985 ve 1995 yılları arasında dünya tekstil ürünleri çıktısı %24 oranında artış göstermiş; 418 milyar Amerikan dolarından 517 milyar Amerikan dolarına çıkmıştır. Yıllar itibarıyla bakıldığında, 1980-1985 yılları arasında toplam çıktı miktarında belli bir düşüş gözlenirken, 1985 ve 1990 arasında kayda değer bir artış gerçekleşmiş ve 1995'e kadar bu artış eğilimi yavaşlayarak da olsa sürmüştür. Üretim örgütlenmesiyle iç içe geçmiş olan ticari faaliyet, tekstil sanayi ortalamasından çok daha hızlı ve yaygındır. Üretim ve ticaretteki hızlı değişiklik tekstil istihdamının dünya çapındaki coğrafi dağılımı üzerinde de belirleyici bir etkiye sahiptir. 1980-95 yılları arasındaki asıl kritik değişiklik, üretimin coğrafi dağılımında meydana gelmiştir 9.

Flöber ve arkadaşlarının "uluslararası yeni işbölümü" kuramına olgusal temel sağlayan bu yer değiştirme neticesinde, tekstil üretimi Asya'da %97.7 oranında artış göstermiş, Latin, Orta ve Kuzey Amerikanın bütününde de %76.3'lük bir artış gerçekleşmiştir. Bu yıllar içinde, üretim oranlarındaki en dramatik düşüşü %32.4 ile Avrupa yaşamıştır. 1995 yılı itibarıyla Avrupa toplam üretimin %29'una sahipken, Asya 1980'de %27 olan payını 15 yıl içinde %44'e çıkarmıştır. Aynı dönem içinde bütün Amerikanın payı da %18'den %25'e yükselmiştir. İhracat paylarındaki coğrafi yer değişiklikleri ülkeler düzeyinde incelendiğinde coğrafi farklılaşmanın çapı daha iyi izlenebilmektedir. 1980'lerin başlarında tekstil ihracatının önde gelen ülkeleri, sırasıyla Federal Almanya, Japonya, İtalya,

Amerika, Belçika, Fransa, Çin (Hong Kong dahil) ve İngiltere idi. 1997 rakamlarıyla bakıldığında, sıralamanın en tepesine Çin'in oturduğu, onu Güney Kore, Almanya, İtalya ve Tayvan'ın izlediği; 1980'lerin başlarında altlardayken ön sıralara doğru tırmanan ülkeler arasında da Endonezya, Malezya, Türkiye ve Meksika'nın geldiği görülmektedir. (ILO, 2000:8) 1980-1995 yılları arasında Çin'in dünya tekstil üretimi içindeki yeri %7.9'dan %10.7'ye; Hindistan'ın %2.6'dan 3.1'e; Güney Kore'nin %1.8'den %5'e; Tayvan'ın %1.3'den %2.6'ya; Brezilya'nın 1.2'den %2.2'ye ve Türkiye'nin %0.8'den %2.5'e çıkmıştır. Anılan dönem içerisinde en dikkat çekici artışı Türkiye sergilemiş; 1980 seviyesine göre payını 9.8 kat artırmıştır. Tekstilde gözlenen eğilim büyük ölçüde giyim sanayiinde de geçerlidir. Türkiye, 1980'e kadar ilk 30 ülke arasına bile giremezken 1995'de ihracat payını 1980'deki düzeyinin 5 kat üzerine çıkartmış, %1.9'luk oranla ilk 20 arasında yer almıştır (ILO,2000:9,10). Nitekim, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planında "Türk giyim sanayi dünya ile entegrasyon-unu sağlamış rekabet içinde var olan bir sanayidir" tespiti yapılmıştır (DPT, 2001).

Tekstil imalatının Amerika, İngiltere, Almanya ve Japonya gibi eski merkezleri, kendilerinin dışındaki dünyayı fabrikalaştırırlarken, kendi içlerinde de hâlâ hatırı sayılır bir üretim gerçekleştirmektedirler. Her şeyden önce, bu sektör, özellikle dokuma ve iplik imalatı aşamaları itibarıyla hızla sermaye yoğun bir nitelik kazanmıştır. Bir başka ifade ile, bu sektördeki 'küresel fabrikalar' mutlak olduğu kadar nispi emek sömürsünü de yoğunlaştıran bir üretim yapısına sahiptir. Öte yandan, metropol ülkelerin kendi içlerinde üretim mekânları coğrafi olarak yer değiştirmektedir. Amerika'da gözlenen coğrafi yer değiştirmelerin ardında yatan ana gerekçe, hızla değişen ve çeşitlenen piyasa talebine hızlı bir biçimde yanıt verebilmek ihtiyacıdır. Konfeksiyon sektörü, moda duyarlı bir sektördür; ayakta kalabilmek, değişen piyasa talebine imaj ve dizaynı hızla gerçekleştirmek suretiyle yanıt vermekle yakından ilgilidir. Tercih edilen düşük ücret bölgeleri, aynı zamanda bu özellikleri karşılayacak olanaklara da sahiptir. Coğrafi yer değiştirmenin ardında yatan bir diğer

neden, giyim sektörü etrafında geniş bir destekleyici üretim hizmeti veren firmaların olmasıdır. Göçmenler olgusu ve bunların sağladığı etnik temelli istihdam stratejisi, metropol merkezlerin kendi içlerinde 19. yüzyılın çalışma koşullarını andırır 'üretim noktalarının' ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. (Appelbaum, 1997:206). Aynı şekilde, İngiltere'de de 1970'lerin ortalarında 1 milyon civarında olan tekstil ve konfeksiyon işçisi sayısı, 1990'ların sonunda 370 bine gerilerken, Londra ve Manchester gibi büyük kentlerde de büyük ölçüde göçmen işçilerin istihdamına dayanan taşeronluk ilişkilerinde bir patlama yaşanmıştır. Bu gelişmeler, "merkezin çevreleşmesi" terimi ile tartışılmıştır (Green, 1998:8).

Tekstil sektöründe, kısa sayılabilecek zaman dilimleri içinde, istihdamın coğrafi dağılımı dikkat çekici farklılaşmalara sahne olmuştur. Bu farklılaşmayı dünya ölçeğinde izlemek için aşağıdaki, Çizelge-4'e bakılabilir. Görüldüğü gibi, bir 'düşük ücret cenneti' olmakla birlikte bütün dönem boyunca istihdamı daralan tek bir yer vardır: Kara Afrika...

Çizelge 4

Kıtalarla Göre Tekstil Sektöründe Dünya İstihdamı:1995-98

	İstihdam (bin)		Yıllar değişiklik (%)	İçindeki Toplam payı (%)	İçindeki	
	1995	1998	1990- 95	1995-98	1995	1998
Afrika	595	478	-1.2	-19.7	3.5	2.9
Amerika	1355	1247	-8.1	-8.0	8.0	7.6
Asya	11627	11914	17.2	2.5	69.0	72.5
Avrupa	3207	2733	-30.9	-14.8	19.0	16.6
Okyanus	65	62	12.1	-4.6	0.4	0.4
Toplam	16849	16434	0.9	-2.5	100.0	100

Kaynak : ILO (2000:14).

Amerikan şirketlerinin uluslararası üretim faaliyetlerini sadece maliyet avantajına bağlamamak gerekir. Düşük emek maliyeti, doğrudan yabancı sermaye yatırımı için belki gerekli koşuldur, ancak yeterli olmadığını, ülkemizin yakın tarihinden bilmekteyiz. Yeterli koşula gelince, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına fazlasıyla aşina olan bir ülkenin, Malezya'nın Sağlık Bakanı, konuya şu sözlerle açıklık getirmektedir:

(Yabancı) Yatırımcının ilk sorusu şu oluyor: 'Ne gibi düzenlemelere sahipsiniz ve bunları nasıl uyguluyorsunuz?' Eğer her iki alanı da zayıf bulurlarsa, geliyorlar. (aktaran Fuentes , 1992:9).

Yabancı sermaye yatırımlarını özendirmek amacıyla hazırlanan Malezya Hükümeti Yatırım Broşüründe yer alan aşağıdaki ifadeler, kuralsızlaşmanın kapsamı konusunda kafalarda soru işaretleri doğurur niteliktedir:

Oryantal kadınların el hünerleri dünya çapında meşhurdur. Onların elleri küçüktür, olağanüstü bir hız ve dikkatle çalışırlar. Doğalarından kaynaklanan bu iyi meziyetlerle üretim hattınızın etkinliğine Oryantal kızlardan daha fazla katkı sunabilirler (aktaran Fuentes , 1992:16).

4. Sonuç Yerine: Küresel Fabrika ya da Sermayenin Ütopyasındaki Yüzer Ada

Tekstil ve konfeksiyon gibi küreselleşmiş sektörlerde çokuluslu şirketler, büyük dağıtım grupları ve küçük girişimciler arasında kurulan uluslararası taşeronluk ağı geçtiğimiz yirmi-otuz yıl içinde çok geniş bir uygulama alanına kavuşmuştur. Bizim gibi çevre ülkeler açısından 'küresel fabrikanın' soluk borusunu oluşturan bu mekanizmanın ayırt edici iki yanından söz edilebilir: İlk olarak, bu ilişki ağı, sınai üretimin ulusal sermaye birikimi içindeki payını geriletip uluslararası birikimin ivme kazanmasına aracılık etmektedir. Uluslararası taşeronluk ağı, ulusal ekonomilerin kendi iç hiyerarşisinde yer alan ticaret ve üretim birimlerini

ulusal pazar düzeneğinden kopartmakta ve doğrudan doğruya sermayenin 'küresel' birikim süreçlerine içermektedir. Bunun olabilmesi ve etkin bir işleyişe kavuşabilmesi için kuralsızlaştırma zorunludur. Bilindiği gibi, 1970'lerden itibaren hızla yaygınlaşan "ihracat işlem bölgeleri", vergi indirimi ve kuralsızlığın mekânları olarak cazip yatırım alanları şeklinde örgütlenmiş; ulusal ekonomi içindeki bu kuralsız adacıklar genelleşerek bütün ekonominin kuralsızlaşması yönündeki bir basıncın da manivelası olmuşlardır. Böylece, 'küresel sermayenin' yerel iktisadi birimi içirme stratejisi, aynı zamanda, sürekli bir dışlama tehdidini de içinde taşımaktadır. "Derin entegrasyon" adı verilen bu süreç, emperyalizmin bağımlı toplumsal formasyonlara içselleşme sürecinin derinleşmesi anlamına gelir; derinleşme gerçekleştiği ölçüde, bağımlı ülkelerin 'dünya topluluğunun' dışına atılabilme araçları da gelişmektedir. Afrika bunu yaşamıştır.

İkinci olarak, uluslararası taşeronluk ağı aracılığıyla 'küresel sermaye', üretim maliyeti risklerini dışsallaştırdığı bir üretim örgütlenmesi içinde artık değere el koyabilmenin koşullarını oluşturmuştur. Bu ilişki ağının özü, sermayenin emek sömürsünü, emeği tazmin etmeksizin, onun yeniden üretim koşullarıyla ilgilenmeksizin gerçekleştirebilmesidir 10. Artık değer üretildiği toplumsal bağlam ile artığa el konulan toplumsal bağlam arasındaki mekânsal kopukluk, 'küresel fabrikanın' tanımlayıcı özelliklerindendir. Bu noktaya açıklık getirmek bakımından, DİSK'e bağlı Birleşik Metal-İş Sendikası eski Genel Başkanı Kamil Kinkır'ın 11 aktardığı bir olaya yer vermek istiyorum: General Motors'un genel müdürü, bir toplu pazarlık görüşmesi sırasında sendika temsilcilerinin öne sürdüğü şartlara sinirlenerek, "Bir transatlantik alıp onu fabrikaya dönüştüreceğim ve üretimi o dev geminin üzerinde yapacağım; ücretler hangi limanda düşükse gidip o limana demir atacağım" demiştir. Bilindiği gibi, ütopyalar

kendilerine sembolik mekân olarak genellikle adayı seçerler; böylece mevcut toplumun her türlü gerçekliğinden uzakta yeni bir toplum tasavvuru geliştirebilirler. Genel Müdür transatlantikten söz etmekle, bugüne kadar ki bütün ütopycıların tahayyüllerini aşmış ve bir yüzer ada kurgulamıştır. Artık değerin üretildiği toplumsal bağlamla artığa el konulan toplumsal bağlam arasındaki ilişkilerin akışkan bir niteliğe bürünmesinin çokuluslu sermayeye yetmediği anlaşılmaktaysa da, kendi ütopycalarına en fazla yaklaştıkları bir tarihsel zaman aralığından geçtiklerini rahatlıkla söyleyebiliriz. Dünyamızı kendi imgelerine en fazla benzettikleri şu zamanda ortaya çıkan; sefaletler, savaşlar ve çevre felaketleri gibi sonuçlara bakınca, sermayenin olağanüstü bir üretken güce sahip olmakla birlikte tümüyle 'kör' bir güç (Aglietta, 1998) olduğunu ileri süren eleştirel kuramcılarının teşhislerindeki isabet de değinmek gerekiyor.

Green'in (1998:8) bildirdiğine göre, Bangladeş'te ileri teknoloji kullanan bir 'küresel fabrika', Amerikan menşeli çokuluslu Nike firması için kar ceketı üretmekte ve tanesini 52 peniye satmaktadır; bu malın İngiltere'deki satış fiyatı ise 100 sterlindir. Kar ceketini üreten işçilerin günlük ücreti bir ceketin perakende fiyatının (fabrika çıkış fiyatının) yarısı kadardır. Bizim memleketimizde, Denizli'de de durum pek farklı değildir. Firma sahibinin kendi sözleriyle "Amerikanın bizdeki Vakko ayarındaki bir mağazasına" bornoz üreten bir ihracatçı firma, 13 dolara sattığı mala kendi elleriyle 65 dolarlık fiyat etiketi dikmektedir; işçisinin günlüğü ise 1998 yaz ayı değeri ile 85 milyon TL.'dır.

Alicı konumundaki çokuluslu firmanın kârı, saf bir aracı tüccar etkinliğinden gelmemektedir. Uluslararası taşeronluk ağı içinde çokuluslu sermayenin emek süreci üzerinde doğrudan bir egemenliği söz konusudur; üretimin tasarım boyutunu tekelinde tutan çokuluslu sermayenin emek

zerindeki gerçek hakimiyeti, fabrika sahibi aracılığıyla kurulur ve işler. okuluslu sermaye, emek üzerindeki gerçek tahakkümünü, somut toplumsal ilişki içinde değil de taşeronluk ağı içinde kurduğu ve sürdürdüğü için, emeğin yeniden üretim koşulları karşısında ilgisizdir.

Emek-sermaye ilişkisinin kamusal içerikten (toplu sözleşme düzeni) yalıtılması, 'küresel fabrika' oluşumunun ve 'küresel sermaye birikiminin' stratejik hedeflerindendir. Bu yüzden, işçi sınıfının 'küresel fabrikalarda' en temel hakları için yürüttükleri mücadeleler, nesnel olarak "anti-sömürgeci" bir muhtevaya da sahiptir. okuluslu sermaye el koyduğu artığın bir bölümünü doğrudan ilişki içinde olduğu yerel sermayedara, oynadığı aracılık rolü karşılığına pay olarak verir; bu payın miktarı üzerindeki inisiyatif de genellikle kendisine aittir. Bu ilişki ağı içinde yerel sanayi sermayesi, klasik sömürgelerdeki 'kıyı burjuvazisini' andırır bir komprador burjuva rol kalıbı içine yerleşir; ulusal ekonomisinin bir parçası olan (ulusal) sanayi burjuvazisi, 'küresel fabrika' içine çekildikçe kompradorlaşır; ulusal ekonomi aracılığıyla elverişsiz koşullarda eklemlendiği kapitalist dünya ekonomisine muhtemelen daha düne kadar tepkiliyken, bu ilişki ağı içinde geleneksel değerleriyle birlikte hızla kozmopolitleşir. Ancak, bu rol kalıbı, üretim sürecinin somut deneyimi içinde değil de, uluslararası bir ilişki ağı içinde oluştuğu için hem geçici hem de akışkan bir karakter taşır. Yerel sanayi burjuvazisinin komprador karakteri akışkan ve kalıcı olmayan bir ilişkiler ağından beslenmekte iken, üretim sürecinin somut gerçekliği ona sanayici rolünü (yeniden) empoze eder; bu rol davranışı içinde ondan yaşadığı topluma/ulusa karşı meşruiyetini de ortaya koyması beklenir. 'Küresel fabrikanın' yerel ajanının davranış kalıpları, ulusuna/toplumuna karşı meşruiyet arayışı ile komprador rol kalıbının gerekleri arasındaki gerilim tarafından belirlenir. Yerel sanayi burjuvazisinin, genellikle yeni-liberal stratejilere tutkuyla sarılmaları, bu noktayla yakından ilgilidir. Zira, bu stratejinin en belirgin karakteri, bilindiği gibi, meşruiyet kaygısı duymayan bir birikim stratejisi öngörüyor olmasıdır. 12

ILO'nun 2000 tarihli sektör raporunda ayrıntılı olarak değinildiği gibi, uluslararası taşeronluk ağı ile ertelenen 'maliyet riskleri' -ki ILO bunu 'esnekliğin yükü' şeklinde adlandırmıştır-, piramidi andırır ilişki ağı içinde en tepelerden aşağılara doğru aktarılır ve genellikle piramidin altlarında yer alan firmalara -ki bunların tamamına yakını gelişmekte olan ya da geçiş ekonomilerine sahip ülkelerdedir- katlanmış bir 'esneklik yükü' şeklinde yansır. İşte yerel sanayi burjuvazisinin sanayici rolü üzerinde, ertelenmiş maliyet risklerinin bu yükü belirleyici etkilerde bulunur. Aşırı sömürünün tazminini isteyen bir işçi sınıfı hareketiyle karşı karşıya kaldıklarında; yani, komprador rol kalıbının sınırlarıyla karşılaştıklarında kendilerinin de aslında birer "kurban" olduklarını haykırırlar. Ama asıl hünerlerini, böyle bir işçi hareketinin ortaya çıkmasını engellemek noktasında gösterirler. ILO'nun (2000:31) sözleriyle "bu yüzden gelişmekte olan ülkelerde geçici istihdam bir kuraldır; genel eğilim sabit dönemli-sözleşmeli ve yarı-zamanlı istihdam yönündedir".

Emek sürecinin adem-i merkezileşmesi, zorunlu kısmi-zamanlı istihdam, eve iş-verme, fason ilişki, taşeronluk gibi angaryayı andıran istihdam biçimleri, yalın üretimin emek yoğun sektörlerdeki düşük maliyetli ve ucuz istihdam biçimleri olarak yaygınlaşmaktadır (Moody, 1997:101). Bir başka nokta, üretim örgütlenmesinin hemen her aşamasında paternalist ilişki örgüleri, etnik ve dini farklılıkların etkin bir şekilde devreye sokulmasıyla ilgilidir. Gerek taşeronluk mekanizmasının kurulmasında, gerekse de üretim sürecinde bu geleneksel referanslar, "rasyonel piyasa" kurgusunun vazgeçilmez öğeleridir (Fuentes, 1992). Örneğin, Endonezya'da işçilerin siyasal kontrolünde 1970'lerin başlarında yerleştirilen paternalist endüstriyel ilişkiler sistemi etkin bir rol oynamıştır (Masduki, 1998). Bütün bu süreçlerde, devlet aygıtının etkin bir aktör olarak devreye girdiği görülmektedir. Örneğin, erken dönem ihracat yönelimli kalkınma planı ucuz ve üretken kadın emeğine dayanan Güney Kore'de, hükümet, kadın işçileri "endüstriyel asker" imgesi ile tanımlayan bir programı yürütmüş; böylece zayıf, kırılgan ve kadınsı şeklindeki geleneksel imgelemin yerine savaşı ve disiplinli bir kadın imgesi

yerleştirilmek istenmiş, bu yeni imgenin gelenekle bağı "hayırlı kız evladı" ideali ile kurulmaya çalışılmıştır. Hkmet, sloganlar, afişler, kadın işçi biyografi yazı yarışmaları vb. ile planlı bir şekilde belli bir işçi kadın imgesi kurulması yoluna gitmiştir. 1960'ların Güney Kore'sinde toplam işcnn %6,3'n teşkil eden kadın işçilerin oranı 1990'da %30 civarına kadar çıkmıştır. Tekstil, ayakkabı ve elektronik gibi sektörlerde işcnn yarıdan fazlasını oluşturmaktadır (Seung-Kyung, 1997).

'Küresel fabrikalarda' yerleştirilen üretim rejiminin işçilerce nasıl deneyimlendiği konusunda Tayvan'dan bir fabrika işçisinin şu sözü fikir vericidir: "Gençliğimin beş yılını bu şirkete sattım!" (Fuentes, 1992). Bu sözler bir abartı gibi algılanmamalıdır. Bu fabrikalar teknik olarak emekçilerin işlerini kiralarken, gerçekte kiraladıkları o genç bedenlerin yaşamlarıdır.

Kaynakça

- Appelbaum, Richard P.& Brad Hristerson (1997) "Cheap labor strategies and export-oriented industrialization: Some lessons from the Los Angeles/east Asia apparel connection"
- Blim, L. Michael (1992) "The Emerging Global Factory and Anthropology", Anthropology and the Global Factory: Studies of the New Industrialization in the Late Twentieth Century, içinde, (Derleme: Frances A. Rothstein & Michael L. Blim.) New York: Bergin & Garvey. (1-32).
- De Angelis, Massimo. 2000. "Trade, the global factory and the struggles for new commons", (yayımlanmamış tebliğ), (CSE tarafından düzenlenen "Global Capital and Global Struggles: Strategies, Alliances and Alternatives" konferansına sunuldu. London 1-2 July 2000), 32 syf.
- Dicken, Peter. 1998. Global Shift: Transforming the world economy, New York: The Guilford Press.
- Dikmen, Ahmet Alpay (2000) "Küresel retim, moda ekonomileri ve yeni dünya hiyerarşisi", Toplum ve Bilim, No.86, (281-302).

- DPT (2001) Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: Tekstil ve Giyim Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu, DPT:2549-ÖİK:565 (289 syf.).
- Fröbel, Folker; Jürgen Heinrichs ve Otto Kreye. (1980) The New International Division of Labour, Cambridge: Cambridge University Press.
- Fuentes, A. & B. Ehrenreich (1992) Women in the Gobar Factory, South End Press.
- Gereffi, Gary and Miguel Korzeniewicz, eds. (1994) Commodity Chains and Global Capitalism, Westport, CT: Greenwood Press.
- Green, Duncan (1998) Fashion Victims: Together we can clean up the clothes trade The Asian garment industry and globalisation, London: CAFOD
- Halim, Fatimah (1983) "Worker's resistance and management control: A comparative case study of male and female workers in West Malaysia", Journal of Contemporary Asia, vol.13, No.2, (s.131-150).
- ILO (1997) "Economically Active Population:1950-2010", Working Paper, Vol.V., No.96-5
- ILO (2000:45) Labour practice in the footwear, leather, textiles and clothing industries, Geneva, Report.
- ILO (2000:45) Labour practice in the footwear, leather, textiles and clothing industries, Geneva, Report.
- Masduki, Teten (1998) Labour conditions in Indonesia, (www.asiet.org.au/doss1/teten.htm) (26.07.2000)
- Moody, Kim.(1997) Workers in a lean world: Unions in the international economy, London: Verso.
- Munck, R. (1988) The New International Labour Studies, Zed Press, London.
- Seung-kyung, Kim (1997) "Productivity, militancy, and femininity: Gender images of South Korean women factory workers", AJWS, Vol.3, No.3, (s. 8-44)
- UNCTAD (1993) World Investment Report 1993: Transnational Corporations and Integrated International Production. New York: United Nations.
- Wallerstein, I. (1984). The Politics of the World Economy, Cambridge: Cambridge University Press.
- World Bank. 2000 World Development Indicator: Labour Force , New York: United Nations.

‘Serbest bölge’ yaygın olarak şöyle tanımlanmaktadır: “Ulusal devletin egemenlik alanında olmakla birlikte gümrük hattı dışında sayılan, ülkede geçerli ticari, mali ve iktisadi alanlara ilişkin hukuki ve idari düzenlemelerin uygulanmadığı veya kısmen uygulandığı, sınai ve ticari faaliyetler için daha geniş teşviklerin tanındığı ve fiziki olarak ülkenin diğer kısımlarından ayrıldığı bir an yerlerdir.” 2

Fröbel ve arkadaşları (1980:37), küreselleşme tartışmalarıyla da bağlantılı olarak, yukarıda özetlenen gelişmelerin, uluslararası sermaye piyasasının gelişmesini ateşlediğini ve sermayenin küresel hareketinin bir fonksiyonu olarak uluslararası kapitalist üstyapının kurumsallaştığını ileri sürmüşlerdir. Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası, GATT gibi kurumların adını anan yazarlar, bu üst yapının rolünün, sermayenin ulus ötesi yeniden üretimini gerçekleştirmek ve garanti altına almak olduğunu vurgulamışlardır. 3

Dicken, (1998) Global Shift: Transforming the World Economy, adlı çalışmasında imalat üretiminin coğrafi yer değiştirmesini ayrıntılı olarak incelemiştir. Buna göre, 1994 yılı itibarıyla dünya imalat üretiminin 4/5’i hala Kuzey Amerika, Batı Avrupa ve Japonya’da gerçekleşmektedir. Aralarına yeni sanayileşen ülkelerin de yer aldığı 15 ülkenin dünya imalat üretimi içindeki payları % 86 iken, Amerika, Almanya ve Japonya, bu oranın %60’ına sahiptir. Gelişmekte olan ülkelerin dünya imalat üretimindeki payları 1950’lerin başlarında %5’lerden 1995 yılında %20’ye çıkmıştır (Dicken, 1998:27). 4

Gereffi’nin yaklaşımını ilave katkılarla Denizli özeline uygulayan bir çalışma için bkz. Ahmet Alpay Dikmen (2000) “Küresel üretim, moda ekonomileri ve yeni dünya hiyerarşisi”, Toplum ve Bilim, No.86, (281-302). 5

Sözü edilen çalışmada ILO, Türkiye’yi Asya kıtası içinde sınıflandırmıştır. 6

Bu raporda, kapitalizmin küreselleşme evreleri, 1913 öncesi için “yüzeysel”, günümüz için ise “derin entegrasyon” kavramlarıyla tanımlanmıştır. Dünya ekonomisindeki farklı entegrasyon

dönemlerinin kıyaslamalı analizi için bkz. UNCTAD (1993) World Investment Report-1993: Transnational Corporations and Integrated International Production. New York: United Nations. 7

Küreselleşme ile birlikte sektörün Asya kıtasındaki durumunu çalışanlar açısından ele alan bir çalışma için bkz. Green, Duncan (1998). 8

Konfeksiyon sektörünün dünya ölçeğinde uğradığı mekânsal yer değiştirmeler üzerinde, 1974 yılında uygulamaya konan ve 2005’de kalkacak olan kota belirleyici etkilerde bulunmuştur. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları bu kotalardan muaf olan alanlara yönelmiş; kota kapsamı dışında kalan coğrafyalar farklılaştıkça, yatırım alanları da ona uygun olarak farklılaşmıştır. 9

Küreselleşme üzerine verdiği bir mülakatta Profesör Cem Eroğul (1996:42), sermayenin tazmin etmeksizin ya da kendi ifadesiyle “özveride” bulunmaksızın yürüttüğü sömürü siyasetini şöyle değerlendirmiştir: “Sermaye, ulusal niteliğini yitirince, ulusun şu veya bu bölümü için bir özveride bulunmayı, artık tahammül edilemez bir yük olarak görmektedir. Eskiden, Keynesçilik zamanında, özverinin bir mantığı vardı. Çünkü sermaye, öncelikle ulus pazarına bakıyordu. Sermayenin, o ulus pazarında alıcı bulabilmek için yoksul insanların alım gücünü yükseltecek sosyal devlet siyasetlerine ihtiyaçları vardı”. Bu mülakat için bkz. Cem Eroğul (1996) “Ulus-devlet ve küreselleşme” Emperyalizmin Yeni Masalı Küreselleşme, (Derleyen: Işık Kansu), Ankara: KİGEM Yayını. 10

Kinkır, bu anekdotu Amerika’da General Motors’un işyerlerinde örgütlü bir sendikanın genel sekreteri ile yaptığı görüşmede dinlemiştir. 11

Bu durumda, ulusal birikim kanalı dışına çıkarak gerçekleşen mevcut sermaye birikim stratejisi ile toplumsal ihtiyaçların uyumlu hale getirilmesinin zemini; bir başka ifadeyle, çağdaş demokrasinin toplumsal zemini de tahrip olmaktadır. 12